

Пантелеймон Ковалів

ДО ПИТАННЯ ГАРМОНІЇ ЗВУКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

В історії слов'янських мов найпомітнішим фонетичним явищем є занепад глухих **ъ, ь**, який спричинився до цілого ряду звукових процесів, а це викликало зміну цілої звукової системи. Ця зміна особливо помітна в українській мові, де в наслідок занепаду редукованих глухих **ъ, ь** звуки **о, е**, що були в попередньому складі, в різних українських діалектах дали різні рефлексі: **і, уо, юо, у** тощо (**Віл, вуол, вул, нюос, ніс**). Це — основний фонетичний закон української мови, якого не знають інші слов'янські мови.

Але цей закон часто порушується діянням іншого закону, що його ми могли б назвати законом **гармонії** звуків або структурно-гармонійного вирівнювання звуків. В науковій літературі явища, зв'язані з цим останнім законом, часто помилково підводяться під категорію фонетичних явищ, як, напр., асиміляція чи дисиміляція¹⁾ або, в кращому разі, під категорію морфологічних явищ — так званої граматичної аналогії²⁾.

¹⁾ Порів. П. Бузук «Замітки з історії української мови». *Slavia* 1924—1925. Ročník III, 602.

²⁾ Порів. В. Сімович «Проблема гармонії складів у морфології слов'янських мов». Прага, 1928. Також П. Ковалів «Василь Сімович». Вінніпег, 1953, стор. 29.

В. Сімович в названій статті слушно вказав на те, що дослідники, надумавши аналогією, обмежувались тільки констатуванням, не враховуючи функціональних і структуральних даних тієї чи іншої форми. Пор. також: **Б. А. Сребриков** «О недостатках сравнительно-исторического метода в языкознании». Изв. АН. СССР. Отд. литер. и языка, 1950, т. 9, вып. 3, стр. 184. — **П. Я. Черных** Историч. грамматика русского языка». Москва, 1954, стр. 107. — **А. А. Белецкий** «Задачи дальнейшего сравнительно-исторического изучения языков». Вопросы языкознания. АН. СССР. Москва, 1955, ч. 2, стр. 15—16.

Л. А. Булаховський («Грамматическая индукция в славянском склонении». Вопросы языкознания, 1956, ч. 4) в цих випадках вживає терміну «індукція», яким користувались і деякі інші вчені. На його думку, цей термін треба зберегти як спільний для всіх морфологічних явищ цього порядку. Поняття «граматичної аналогії» він вважає доцільним зберегти для вужчого значення так званої «опосередньої індукції», оснований на зближеннях, що їх можна спостерігати між різ-

Основний фонетичний закон обіймає явища, зв'язані з зміною **о**, **е** в нових закритих складах. Напр. **ніс** — **носа**, **камінь** — **каменя**, **овець** — **вівця**, **отець** — **вітчим**. До цього треба додати, що тільки основні **о**, **е** в нових закритих складах дали різні рефлексі. Ті ж **о**, **е**, що, в наслідок занепаду глухих **ъ**, **ь**, виникли з глухих **ъ**, **ь**, які були в попередньому складі, не піддаються фонетичним змінам. Напр.: **сон** (з **сънь**), **день** (з **дънь**). Якщо в цих випадках сталися якісь зміни (напр., **зібрати** **сьбърати**, **ріт** **ръть**), то ці зміни не є фонетичними: вони підлягають законові гармонії звуків³⁾.

В українській мові закон гармонії звуків особливо виразно позначається в прийменниках і префіксах: **зі-**, **(у)ві-**, **віді(оді)-**, **піді-**, **наді-**, **обі-**, **розі-**, де **і** замість **о**, що походить з **ъ**. Напр.: **зібрати** (**сьбърати**), **увігнати** (**въгънати**), **відібрати** (**відьбърати**), **підібрати** (**підьбърати**), **надірватися** (**надъръвати**), **обізватися** (**объзъватися**), **розірвати** (**розъръвати**)⁴⁾. До цього ж ряду належать і відповідні прийменники: **зі мною** (**съ мъною**), **піді мною** (**подъ мъною**), **наді мною** (**надъ мъною**) та ін. Ці форми зберігають свою послідовність тільки в літературній мові, як правильні з орфографічного погляду форми. Щодо діалектів, то такої послідовності в уживанні цих форм немає. Навпаки, в діалектах переважають форми з **о**: **зо**, **надо**, **підо** та ін.⁵⁾.

В науковій літературі це питання не має ще одноставного пояснення і залишається досі проблематичним. А. Потєбня («Два исследования», II, 1866, стр. 98) звук **і** зам. **о**, що походить з **ъ**, вважав просто винятком з правила. Такої ж думки дотримувався й О. Огоновський (Studien, 35). Але А. Кримський (Украинская грамматика, т. I, вып. I, Москва, 1907, стр. 173) це явище пояснював аналогією від таких форм, як: **дібрати**, це **і** в префіксі **ді-** походить з основного **о** цілком фонетично. Так само й С. Смаль-Стоцький (Gramm. der ruthen. [ukrain.] Sprache, Wien, 1913, стр. 112) форми типу «розірвати», «зі мною» вважав творенням шляхом аналогії на зразок «пірвати», «дійти».

Трохи пізніше П. Бузук («Замітки з української мови». Slavia, 1924—25, Ročn. III, 601—604), ідучи за Меїє (Études, 178) і Петерсоном (Baltisches und Slawisches, 1916, стр. 3—4), підвів ці форми під так звану «статичну» дисиміляцію, яка являє собою, як він каже, не дисимілятивну зміну звука, а його збереження під дисимілятивним впли-

ними парадигмами. Напр., відтягнутий наголос в наз. мн. «жѣны зам. старого «жены» в іменниках ж. роду, що мають в однині форми наз.-знахід. відмінків з наголосом на закінченні: «женá» — «женú», є наслідком граматичної аналогії, або, як він каже, «опосередньої індукції» з боку типу іменників жін. роду з рухожим наголосом: **водá** — **вóду**, наз. мн. **вóди** (с. 17).

³⁾ В. Сімович у відношенні до гармонії складів говорить, що «це також аналогія, але з чітко визначеними передумовами; в основі лежать структурні закони української мови в зв'язку з функціональним завданням». Це саме можна сказати й про гармонію звуків.

⁴⁾ М. К. Грунський — П. К. Ковальов «Нариси з історії української мови». Львів, 1941, стор. 61.

⁵⁾ Див. В. Ганцов, «До історії звуків в українській мові». Записки Історично-Філологічного Відділу УАН, кн. VII—VIII. Київ, 1926, стор. 74.

вом інших звуків у слові. В такому випадку, як твердить П. Бузук, звук **о** в префіксах і прийменникаі перед складом з голосними **о, у, и, е, а**, переходить в **і** (**зірвати, зі страху**), але перед складом з **і** такого переходу не буває (**зо стін, зомліти**).

В. Ганцов («До історії звуків в україн. мові». Зап. Істор.-Філ. Відділу УАН, кн. VII—VIII, 1926, стр. 84—85) заперечив це твердження Бузука. Воно видається Ганцову «абсолютно необґрунтованим» і саме тому, що «ввесь матеріял він (П. Бузук — П. К.) подає, зовсім не рахуючись із тим, чи повинна б була бути в тому або іншому слові зміна **о** (принаймні в префіксах **по-** і **до-**, або в **зо-**, **надо-** пізніша аналогія) в **і**, як результат певного звукового процесу в минулій історії української мови, чи такої зміни не повинно було бути». Тому, на думку Ганцова, всі слова з **о** перед складом з **і** «фактично і не повинні були міняти свого **о** на **і**, напр.: **доглядати, догрібати, -ся, догрівати** і т. д., **поблідлий, побріхувати, повибігати** і т. д.», бо, мовляв, для цього «не досить, щоб дальший склад починався двома чи більше приголосними, а щоб це був склад з колишнім **ъ**, або **ь**».

В. Ганцов причиною такого явища вважає головно діалектичну приналежність тієї або іншої форми, чого не взяв на увагу П. Бузук, вписуючи приклади з словника Б. Грінченка. Так, у північно-україн. говорах префікси **по-** і **до-** ніколи не міняють своєї форми, навіть перед складами з **ъ** або **ь**, без наголосу.

Північно-українські говори, які взагалі не знають зміни **о, е** в **і** в нових закритих складах, не знають цієї зміни і в префіксах та прийменниках. Після дослідів В. Ганцова цей факт нині вже не викликає сумніву. Ми можемо це тільки ще раз ствердити найновішими даними діалектології. Звуки **о, е** не під наголосом зберігаються в повній гармонійності в усіх випадках в нових закритих складах: **война, воїни** (Усівка, Б. Рудка, Прохори), **хутор** (Б. Рудка), **вигон** (Б. Рудка, Усівка, Прохори), **обод** (Рудківка), а також у префіксах: **поймали, послав** (Б. Рудка)⁶⁾. В лубенських говірках, де стикаються елементи північні й південні, за спостереженням І. О. Варченка, зустрічається рівнобіжність форм: **дібрати—добрати, діждатися—дождатися, діб'юсь—доб'юсь, пірнути—порнути, дійти—дойти, піймати—поймати** та ін. Але вже далі на захід ці говори частіше зберігають **о**: **поймали, дойти, пошли**⁷⁾. Майже в усіх говірках (найчастіше на півночі і на заході) Димерського району, північна Київщина, ненаголошене **о** зберігається в префіксах таких слів: **зобрати, пудогнати, розослати, зогнутись, зобрався, пудогнув, обозвався**⁸⁾. З Кобринського повіту, де існують дифтонги, ма-

⁶⁾ І. О. Варченко, «Рефлексія давнього **о** в лубенських говірках». Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови. Київ, 1954, стор. 62—63.

⁷⁾ Там же, 61.

⁸⁾ П. С. Лисенко, «Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерськ. району на Київщині». Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови. Київ, 1954, стор. 84.

емо такий приклад: Не з'їла я у хаті, то з'їм за дверима, не з'їм я сухого — оболлю слізами Чуб. III, 121⁹⁾.

В тих говірках Київщини, де, замість ненаголошеного *о*, існує *и*, це явище поширюється й на префіксовані форми: **попид, пидвода, пидийшов, розирвѣ, обилле, одигнали, розигнали**¹⁰⁾. Таке гармонійне вирівнювання сягає навіть випадків з колишнім *ѣ* (ять): **мишок, мисяць, до-свитки**¹¹⁾.

Це явище поширюється й на деякі південно-західні українські говори, де існує та ж сама артикуляційна база, що й у північно-українських говорах, і де процес рефлексії давніх *о*, *е* йшов не в напрямі до *і*, а в напрямі до *у*¹²⁾. Марія Пшепорська, яка вивчала Надсянський говір, пише, що «до звука *і* не дійшов там розвиток *ѣ* в прийменниках і префіксах». Рефлекс *ѣ* в прийменниках, за її спостереженням, звучить переважно як *о* (*у*), в префіксах як *ы*: **зу стула, зу мнов, зу страху, зу сусіка, зу сістров, надьйдут, відьдрвати**¹³⁾. В угорсько-українських говорах і зокрема в говорі с. Уболі: **пудьїті, одьїшов**¹⁴⁾.

В галицьких лемків, за спостереженням Ів. Верхратського, рефлекс *ѣ* в прийменниках звучить як *о*: **зо псом (сѣ пьсомѣ), зо страху**. Причём, *о* вимовляється навіть на місці *ѣ*, який мав випасти: **зо зубами** (ст.-сл. сѣ зѣбы), **выняв зо за пояса вокшу** (сокиру), **вопити** (зам. впити, ст.-сл. вѣпити). Рефлекс *ѣ* в префіксах звучить як *у*: **розубрати (розобрати — розбѣрати), зумерти (зомерти — зѣмерти)**. Річ зрозуміла, що це явище поширюється й на інші слова, як: **вуш, вуші, уш** (ст.-сл. вѣшь¹⁵⁾).

В південно-східніх українських говорах в прийменниках і префіксах давній глухий *ѣ* в нових закритих складах і в споконвіку закритих складах дав відповідний рофлекс *о*, подібно як і в усіх інших випадках, де глухі *ѣ*, *ь* в нових закритих складах перейшли в *о*, *е* (сон сѣнь, день дѣнь).

В. Ганцов в названій статті «До історії звуків...» (с. 74), підкреслюючи факт, що «літературна традиція вже здавна зафіксувала в новій українській літературній мові, як правильні з орфографічного по-

⁹⁾ Скорочення: «Труды этнографическо-статистической экспедиции в юго-западный край». Материалы и исследования, собранные П. Чубинским.

¹⁰⁾ В. М. Брахов, «Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині». Полтавсько-Київський діалект... 73.

¹¹⁾ П. С. Лисенко. Ор. с. 83. Див.-Діалектологічний бюлетень, вип. III. АН. УРСР. Київ, 1951, стор. 25.

¹²⁾ Див. Panteleimon Kowaliw, The Problem of Change of *o*, *e* in new closed Syllables in Ukrainian Dialects. ORBIS. Tome V. № I, 1926. Louvain, p. 248. Див. також Ю. Шерех, «Всеволод Ганцов і Олена Курило». Вінніпег, 1954, стор. 60-62. Також порів.: В. Г. Звегинцев, «К понятию внутренних законов развития языка». Изв. АН СССР. Отдел. литературы и языка. Том. X, вып. 4, Москва, 1951, стор. 331.

¹³⁾ М. Пшепорська, «Надсянський говір». Праці Укр. Наук. Инст., Варшава, 1938, том XI—IV, 17.

¹⁴⁾ О. Брок, «Угорское наречие с. Убли». СПб. 1900, стор. 30.

¹⁵⁾ Ів. Верхратський. Про говір галицьких лемків. Зб. Філолог. Секції ІІТШ, 1902. стор. 23, 45, 46.

гляду, такі форми префіксованих дієслів: **піти, дійти, зійти, увійти, підійти, надійти, розійтися, обійти, відійти, здіймати, підіймати, обіймати, відіймати**, а також і **зібрати, увігнати, підіткнути, надірватися, розітнутися, обізватися, відімкнути** та ін., вказав на те, що цю тенденцію можна спостерігати в літературній мові і в прийомах: **зі мною, наді мною, піді мною**. Проте, з огляду «на аж надто невелике поширення» цих останніх форм в діалектах супроти форм **зо, надо, підо**, на думку Ганцова, навряд чи може знайти собі виправдання форма з **і (зі мною)**.

В дійсності так воно є. Подамо трохи прикладів: **Взялисье гонор, возьміть же й славу** (Волинь), Чуб. V, 450. — **Возьміть дуку за чуб да за руку** (Харківщина), Рудч. «Чум. п.» 107¹⁶). — **Коня возьмуть** — другий буде (Ушицьк. п.) Чуб. V, 94. — **Ой змовлялися на одну дівчину, котрий її возьме** (Канів. п.), Чуб. V, 223. — **Хотілося б зогнать оскому**, Шевч., Царі. — **Чаечку зогнали**, часнят забрали (Миргород), Рудч. «Чум. п.» 88. — **Летить орел понад гору, крила підобравши** (Ушицьк. п.), Чуб. V, 331. — **Ой підіймайте, хлопці, вгору, таганями підопріте** (Брацл. п.), Рудч. «Чум. п.» 103. — **Нехай же я з полуцвітків віночок зов'ю** (Переяслав. п.), Чуб. IV, 405. — **На кого ж я ся зостану, молода** (Ушицьк. п.), Чуб. V, 210. — **Тільки тії баламути самі ся зостали** (Волинь), Чуб. V, 308. — **Зогнилої** (картоплі) нема й однієї (Камен. п.), Грінч. I, 713¹⁷). **Якось зоглядівся і не знайшов книжок**, Левицьк., Пов. 70.

Мандруй зо мною молодю, не дрімай зо мною (Ушицьк. п.), Чуб. V, 425. — **Він нас всіх буде любити, і зо мною добре жити** (Ушицьк. п.), Чуб. V, 224. — **Ой не жартуй, козаченьку, не жартуй зо мною** (Полт. губ.), Чуб. V, 308. — **Дівчиноньку, куплю тобі стрічку, переночуй зо мною нічку** (Миргор. п.), Чуб. V, 161. — **Василько буде хоч цілісіньку ніч ізо мною сидіти**, М. Вовчок¹⁸). — **Не гордуйся надо мною** (Ушицьк. п.), Чуб. V, 233. — **Поскачи ти гайдука та передо мною** (Харків губ.), Чуб. V, 686. — **Кидай гілля підо мною** (Черніг. губ.), Чуб. V, 892. — **До пана господаря сам Бог завітав, Господь зо своїми святими** (Ушицьк. п.), Чуб. III, 351. — **Гайченко танцював зо всіма**, М. Вовчок¹⁹). — **Не сам собою — з дітьми, з жоною, зо всьою челядкою** (Ушицьк. п.), Чуб. III, 421. — **А ти, Мироне, старий чоловіче, а жеби сь... зо святими пісні співав** (Ушицьк. п.), Чуб. III, 348.

Значно рідше, за нашими спостереженнями, трапляються префікси з **і**: **Терплячка ввірветься** (Житомир. п.) Чуб. I, 298. — **Тату, тату, кате мій! Я розірву тебе...**, Шевч., «Наз. Стод.» Твори, 1949, т. III, 59. — **Зізнався мировий з попом** (Н. Волин.), Грінч. I, 688. — **Зімну всього я на кабаку**, Котл. «Ен.», III, 18. — **Зімни трохи маку**, Грінч. I, 689. — **Аби зіп'явся на ноги**, — **зараз у поле**, Мир. ХРВ. 127., Грінч. I, 630.

¹⁶) Скорочення: «Чумацкие народные песни». И. Я. Рудченка, Киев, 1874.

¹⁷) Скорочення: В. Грінченко, «Українсько-російський словар».

¹⁸) В. Сімович, «Граматика української мови». 1918, стор. 50.

¹⁹) В. Сімонич. Там же.

Але це тільки окремі відступи, а так взагалі виразно помітна тенденція зберігати **о** в префіксах і в прийменниках. Проф. І. Огієнко пояснює цей факт тим, що в південно-східніх українських говорах «ненаголошені склади дуже часто лишаються без змін²⁰». Це ствердив І. О. Варченко на матеріялах лубенських говірок (тип південно-східніх говорів), де в ненаголошених складах рефлексія **о** має не такий послідовний характер²¹). Навіть такі префікси, як **до-**, **по-** з давнім **о**, зберігають це **о** там, де не було причини для фонетичної його зміни в **і**²²). Напр.: Ой не перестану, поки не **достану** чорних брів (Миргор. п.), Чуб. V, 251. — Є сало, та не можна **достати** (Бердичів), Номис, ч. 4720²³). Більше того, **о** зберігається навіть там, де нібито фонетично мало б бути **і**: **побрати, подрати, дождати**²⁴).

В південно-західніх говорах, як відомо, існує більша тенденція до **і** навіть там, де не було історичних підстав такої зміни. Цією тенденцією охоплюються навіть слова іншомовного походження та слова з традиційними церковним **о**, **е**, (**ангіл, престіл, Госпідь, Біг**)²⁵) та інші слова, які в південно-східніх говорах не знають таких змін (**мід, попіл, заміт, перепіл**; в південно-східніх говорах: **мед, попел, замет, перепел**)²⁶), а також старослов'янське: **нарід**²⁷).

²⁰) Проф. Іван Огієнко, «Нариси з історії української мови». Система українського правопису. Варшава, 1927, стор. 35—36. Див. також: Іларіон (проф. д-р Іван Огієнко), «Українська літературна мова». Том перший: Граматичні основи літературної мови». 1951, 464.

²¹) І. О. Варченко. Ор. с. 64.

²²) В. Ганцов. До історії звуків..., 85.

²³) Скорочення: «Українські приказки, прислів'я і таке інше». Спорудив М. Номис, Спб. 1864.

²⁴) В. Ганцов «До історії звуків...», 77. А втім треба бути обережним, бо багато слів з префіксами **до-**, **по-**, пізнішого творення, вже після занепаду глухих **ъ**, **ь**, **і** тому **о** в цих випадках не може підлягати тій самій рефлексії, що й основне **о** в нових закритих складах. З цього погляду П. Бузук допускається помилка, коли для ілюстрації непереходу **о** в **і** наводить такі приклади: **зогрівати, доспівати, доплітати, повтікати, погніватись, поцвілий та ін.** Всі ці форми можуть бути пізнішого творення, незалежно від занепаду глухих. Див. П. Бузук. Ор. с. 603—604.

²⁵) Проф. І. Огієнко, «Нариси...», 38.

²⁶) Ф. Т. Жилко, «Про умови формування полтавсько-київського діалекту — основи української національної мови». Збірник: «Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови». Вид. АН. УРСР. Київ, 1954, стор. 14.

На цей факт вперше, здається, звернув увагу Л. А. Булаховський («З історичних коментарів до української мови»). Наукові записки Київського державного університету, т. V, вип. I, стор. 104—105). За його спостереженням, зміна **е** в **і** безсумнівна лише перед колишнім м'яким глухим **ь** (**хміль — хмело, лебідь — лебеда, леміш — лемеша та ін.**). Але перед твердим **ъ** «фонетичного переходу **е** в **і** літературна мова (і ті говори, що лежать в основі літерат. мови П. К.) поза спеціальними умовами, здається, не відбиває: **мед, клен, ясен... рев, тес, наклеп, замел, замет, дотеп**). В південно-західніх говорах, як ми вказали вище, такого обмеження змін **е** в **і** немає: там **е** змінилось в **і** перед обома колишніми глухими **ъ**, **ь**: **мід, попіл, заміт** тощо.

²⁷) О. Синявський, «Норми української літературної мови». Львів, 1941, стор. 29.

Ця тенденція поширюється також і на прийменники й префікси, де немає історично-фонетичних підстав для зміни **ъ, ь** (чи **о, е, ь, ъ, е**) в **і**. Проф. І. Огієнко префікси **наді-, піді-, зі-, обі-, віді-, розі-** так і вважає західноукраїнськими²⁸). Подамо кілька прикладів: А вже дідові чупер вода **зімкнула**, Гол. I, 204²⁹). — Шовкова хусточка від сльозів **зітліла**, Гол. I, 191. — Іде кума дорогою, здибаєш **зі мною**, Верхр. «Бойки», 209. — А я козаченька **зі вроди** не знала, там же, 141. Також: **зі правди, зі злости, зібрати, зікрати, зіхлети**, там же, 17.

Ці форми набрали поширення, як загально відомі форми, в літературній українській мові: **відібрати, відігнати, відігнути, відіграти, відідрати, відізвати, відімкнути, відіпрати, відіпхнути, відіссати, відіткати** (але **відображати** — тут **о** належить до слова «образ», так само: **відокремити**)³⁰), **зібрати, зіграти, зірвати, зігнати, надібрати, надігнути, надірвати, обіграти, обідрати, обікрати, обімліти, обірвати, підібрати, підігнати, підіграти, підіслати, розібрати, розіграти, розімліти, розімкнути, розігнати, розірвати**³¹). Щодо прийменника **зі**, то в літературній мові він уживається в обмежених випадках, перед сполученнями пригосних: **мн, лв, сп, сх** (**зі мною, зі Львова, зі споду, зі Сходу**), а так узагалі вживається **з, із** (**з скрипкою, із скрипкою, з братом, із страхом**).

В. Ганцов твердить, що на творенні форм **зі-, віді-, піді-, розі-...** могли вплинути такі причини, як «обмільна етимологізація», що вбачала тут і з **о**, а далі просто графічні асоціації, а саме: принцип писати **і** там, де йому в російській мові відповідає **о**, принцип, що часом призводив і до суперечности з живою вимовою, напр. **дрімати, кривавий, тривога**³²). Таке пояснення нині нас не може задовольнити: причиною цього явища є не «обмільна етимологізація» і навіть не «аналогія» до інших подібних форм, бо невідомо достотно, які форми на які впливали, а загальна тенденція до гармонійного вирівнювання звуків у напрямі до **і**, тенденція, зв'язана з підвищеною артикуляцією, яка в південно-західних говорах проявляється послідовніше, ніж у південно-східних, обіймаючи навіть випадки, де і не могло виникнути фонетично. Цей процес гармонійного вирівнювання звуків у південно-західних говорах охопив навіть такі форми, як **дрів, ріт**, замість сподіваних **дров, рот** (з **дрьвь, рьть**)³³). Ці форми конструктивно належать до того самого ряду, що й: **мід, Біг, нарід, підігнати, розірвати та ін.** Тут діяв принцип структурности, порушуючи фонетичні закони.

²⁸) Іларіон (проф. д-р Іван Огієнко), «Українська літературна мова». Вінніпег, 1951, стор. 193. Див. ще: О. Синявський. Норми, 20.

²⁹) Скорочення: «Народные песни галицкой и угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким». М. 1848.

³⁰) Українсько-російський словник. АН. УРСР. Київ, 1953, стор. 230—244.

³¹) Російсько-український словник. АН. УРСР. Москва, 1948, стор. 263—624.

³²) В. Ганцов. До історії звуків, 81.

³³) Див. М. К. Грунський — П. К. Ковальов «Нариси з історії української мови». Львів, 1941, стор. 44.

О. Синявський у своїй капітальній праці, присвяченій нормам української літературної мови, факт гармонійного вирівнювання звуків назвав трохи іншими, але рівнозначними термінами: «перемішування», «переплутування». Він пише: «Колись були приростки з **о** на кінці (**по-**, **до-**), з **ь** на кінці (**изь-**, **подь-**) і зовсім без голосного (**роз-**), і згодом вони позмішувалися, попереплутувалися. Повинно було б бути, напр., **піймати**, **спіткнутися**, **зобрати**, **зогнувся**, **розбрали** і т. ін. Тепер це все поперемишувалося, і ми звичайно кажемо: **зібрався**, **зігнулись**, **розібрав**, **підігнув**, **обізвався**, **надіб'еш**, **відіткни**, навіть **позіходилися** (хоч звичайно **посходилися** — П. К.) (у відкритому складі), а проте в певних формах завсіди **о**: **поспати**, **потру**, **помну**, **погнулись**, **пождати** тощо»³⁴). О. Синявський вказує тут на вироблені вже літературні норми, які постали шляхом гармонійного вирівнювання звуків і підлягають саме цьому законові. Він ствердив також і факти рівнобіжного вживання форм, як відгук двох діалектних тенденцій: «Чимало слів є в українській мові таких, де ще й досі вживають тут то **о**, то **і**: **достану** і **дістану**, **порвали** і **пірвали**, **зосталися** і **зісталися** тощо. У Західній Україні більше вживається на **і**, на Наддніпрянщині на **о**. Так само і в приймених: **зо мною** і **зі мною**, **надо мною** і **наді мною**, **зо Львова** і **зі Львова**³⁵).

Під цей закон гармонії звуків можна підвести ті численні форми зміни чи не зміни **о**, **е** в **і** (вони тепер вважаються нормами в літературній мові), що в шкільних граматиках звичайно належать до винятків, а в науковій літературі — до так званої граматичної аналогії. Ми маємо на увазі факти, де і замість **о**, **е** або, навпаки, **о**, **е** замість **і** існують умові не за фонетичними законами, а як порушення цих законів. Так, напр., у багатьох здрібнілих іменниках жіночого й середнього роду і виникло з **о** чи **е** фонетично в новому закритому складі (**ніжка**, **гірка**, **кільце**), але від цих здрібнілих слів пізніше повстали слова вищого ступня здрібності, з додатковими суфіксами, і в них і з **о** чи **е** опинилося в відкритому складі: **ніженька**, **гірочка**, **кілечко** та ін. Це **і**, що за твердженням О. Синявського (Норми, 29), «стало ознакою здрібності», охопило навіть слова з **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**, де фонетично не повинно б бути **і**: **доріжка**, **доріженька**, **корівка**, **корівонька**, **борідка**, **борідонька**, **голівка**, **голівонька** та ін.³⁶). Також слова: **блішка**, **брівка**, **брівонька**, **слізка**, **слізонька** та ін., де **і** на місці давніх глухих **ь**, **ь**.

³⁴) О. Синявський «Норми української літературної мови». Україн. Видавництво, Львів, 1941, стор. 20.

³⁵) Там же.

³⁶) Л. А. Булаховський (Східнослов'янські мови як джерело вібудування спільнослов'янської акцентологічної системи. «Мовознавство», т. 4—5, УАН УРСР, Київ, 1947, стор. 11) форми типу **борідка**, **голівка** ставить у зв'язок з давньою акцентологічною системою, тобто **о** переходить в **і** в цих випадках тоді, коли, за свідченням інших слов'янських мов, їм у давнину належала новоакутова інтонація. Порів. І. О. Варченко. Рефлексія давнього **о** в лубенських говірках. Зб. Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови. Київ, 1954, стор. 53.

До цього ряду форм у здрібнених словах належать структурно й форми родов. множ. у відповідних нездрібнених словах, де і зберігається у відкритому складі: **жінок, гірок, кілець, ніжок, борід, голів, доріг, воріт, бліх, брів**³⁷⁾.

Такого ж самого творення й форми з і в іменниках чоловічого роду з суфіксом, де **о, е** з давніх глухих **ъ, ь**: **візок** (з **возькъ**), **дзвінок, гвіздок, кілок, стіжок, місток, кінець, олівець, лікоть, кіготь** та ін. Ці форми з і структурно належать до групи слів, що мають тенденцію зберігати і незалежно від закритості складу. Їх не можна обов'язково ставити в залежність (як аналогію) від відповідних відмінкових форм (**візка, кілка**), як це роблять нормативні граматики (див. О. Синявський. *Норми*, 19) і як це недавно ще раз ствердив А. А. Булаховський, вважаючи це явище індукцією, що йде, навпаки, від інших форм парадигми на називний відмінок однини³⁸⁾.

Не дивно, отже, що деякі слова, які структурно не ввійшли до групи слів з і, в називному відмінку зберігають **о**, хоч в інших відмінках — **і**: **гонець — гінця, боєць — бійця**; а також слова, що зберігають **о** в усіх відмінках: **творець — творця, коток — котка, носок — носка** та ін.³⁹⁾.

³⁷⁾ Л. А. Булаховський («Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу». «Мовознавство», ч. 7, 1936, стор. 66—68) форми типу **борід, воріт, голів** тощо пояснює рухомістю наголосу, тобто кінцеве **о** послідовно переходить в **і** в словах з рухомим наголосом, тоді як в словах з нерухомим наголосом такого переходу немає. Порівн.: **борід** (борода — бороду), **голів** (голова — голову), **борін** (борона — бороно), **сторін** (сторона — стороно), але: **сорбк** (сорока — сороку), **ворон** (ворона — ворону), **колбд** (колода — колоду), **сторбж** (сторожа — сторожу).

Так само пояснюються й дієслова минулого часу: **беріг, стеріг, волік**. Порівн.: **берегла, стерегла, волокла**, але: **колов, моллов, полов, поборов, бо колола, молола, полола**.

Ці сучасні відношення, за твердженням Булаховського, зв'язані з колишніми інтонаційними відношеннями в найдавніший період існування слов'янських мов. Див. М. К. Грунський — П. К. Ковалів, «Нариси з історії україн. мови». Львів, 1941, стор. 28—29. Також: Ф. П. Медведєв, «Історична граматика української мови». Харків, 1955, стор. 82—83.

³⁸⁾ Л. А. Булаховський «Грамматическая индукция в славянском склонении». «Впросы языкознания». Москва, 1956, ч. 4, стор. 25.

³⁹⁾ Проф. І. Огієнко (Нариси, 35—36) явища типу **кінець, кілок** заперечує як аналогію від **кінця, кілка**. Він дає інше пояснення. На його думку, там, де тепер ми маємо відкритий склад (**кінець**), в давнину був закритий: мовляв, в наступному складі був глухий звук, який потім перейшов в **о, е, і** склад відкрився. Це свідчить, на його думку, про те, що процес зміни **о, е** в **і** розпочався незалежно від зникнення голосової сили глухих звуків. «Особливий вплив аналогії на повстання цих випадків, — каже автор, — я відкидаю». Під це пояснення проф. І. Огієнко підводить такі групи: а) слова на **-ець, -ок, -оть, -ень**: **кінець, стілець, олівець, кілок, місток, сніпок, стіжок, ніготь, лікоть, кіготь, швірень, перворідень**. б) В родовому множ. на **-ок, -он, -ець, -ель**: **зірок, кізок, вікон, ворітень, харчівець, будівель** та ін.; в) В pestливих формах на **-очко, -ечко, -очка, -ечка, ліжечко, ластівочка, корівонька, голівонька** та ін. В усіх цих випадках зміну **о, е** в **і** проф. Огієнко пояснює не аналогією, а загальним фонетичним законом зміни **о, е** в **і**, бо, мовляв, в наступному складі були глухі. Під це пояснення він підводить і звук **і** в префіксах і прийменниках. Цю ж саму думку щодо останніх проф. І. Огієнко (Митрополит Іларіон) висловив і в пізнішій своїй праці: «Українська літературна мова. Том перший. Граматичні основи літературної мови». Вінніпег, 1951, 250.

В кінці треба ствердити, що всі оті численні факти появи в українській мові звука **і** там, де немає для нього історичних підстав, зокрема в прийменниках і префіксах, — є фактами пізнішого походження, і не можна їх зв'язувати безпосередньо з звуковими змінами в зв'язку з занепадом глухих **ъ, ь**. П. Бузук (Ор. с. 602) правильно вказав, що **і** могло виникнути з **о** тільки тоді, коли це не було **о** з **ъ**. Звідси він робить висновок, що зміна **о** в **і** в префіксах **надо-**, **зо-** — це явище пізнішого походження. Так само, на його думку, пізнішого походження зміна **о** в **і** не в закритих складах (**зігертти, зіходити, надіходити**) або в складах споконвіку закритих (**піспати, зіставити**). Тому зрозуміло, що всі ці явища могли виникнути не фонетичним шляхом, а шляхом структурно-гармонійного вирівнювання звуків⁴⁰).

В різних діалектах це явище відбилось по-різному залежно від артикуляційної бази. В північно-українських говорах та в деяких південно-західних, зокрема в угорсько-українських говорах і в говорі лемків, — в говорах з обниженою артикуляційною базою, існують тільки форми з **о**, яке розвинулось тут фонетично з глухого **ъ**. В південно-східних говорах та в більшості південно-західних говорів, — в говорах з підвищеною артикуляційною базою давні **о, е** дали рефлекс **і** (**столь — стил, несль — ніс**), і то послідовно, так що ця риса лягла в основу й літературної мови і тепер вважається найбільш відмінною ознакою української мови взагалі у протилежність до інших слов'янських мов. Але в префіксах і прийменниках, де колись був глухий **ъ**, діяв інший фонетичний закон: глухий **ъ**, будучи в сильній позиції, дав відповідний рефлекс **о**, подібно до інших таких змін: **зо мною (сь м'ною), підобрати (подъбрати)**, як **і**: **сон (сьнь), день (дьнь)**. В південно-західних говорах

⁴⁰) В зв'язку з цим заслугове на увагу таке твердження Л. А. Булаховського: «Індукція може іноді зломити фонетичні закони тієї чи іншої мови. Однак її дії обмежуються головним чином фонетичними законами, що вже замирають і діють за історичною інерцією; зломити живі фонетичні закони індукція звичайно буває не в силі. Так, напр., аномалій, викликаних дією формальної індукції, ми не спостерігаємо у випадках, обумовлених такими живими фонетичними законами, як російське акання чи закон заглушення кінцевих приголосних. З другого боку, порів. український закон «ікання», тобто перехід голосних звуків **о, е** в **і** в «старих» закритих складах: **він, ніс, віл, вів** та ін., який має в свідомості мовців уже тільки відносну опору, бо з часу занепаду глухих голосних не існує чітко виявленої різниці між складами, що після них випав глухий голосний, і такими, де його ніколи не було. Порів.: **міг**, але **могла, могло, могли**, а в діалектах **мігла, мігло** і т. д. Діяння такого, наприклад, розмежування, як відсутність переходу **о** в **і** в повноголосних формах, при наявності цього переходу у випадках з рефлексцією давньої слов'янської новоакутової інтонації (**вброн, гблос, кблос**, але род. множ. **борід, голів; борідка, голівка**), розхитало ознаки, на які можна було б спертися тепер при розрізненні в закритих складах **о** та **і** з **о** тощо. За такого стану речей індукція досить легко перемагає інерцію народної пам'яті і може, з одного боку, порушити вживання форми з **і** в закритому складі в користь нефонетичних **о** чи **е**: **водовоз, затон, затор**, а з другого — привести до перенесення **і** в закритий склад в тих випадках, де за старими закономірностями його не повинно було бути: **хірт** зам. звичайного **хорт** (в цьому слові **о** з **ъ**), **погiрдний** (теж)». Див. Л. А. Булаховский, «Грамматическая индукция в славянском склонении». «Вопросы языкознания», 1956, ч. 4, стор. 20.

у цих випадках діяв уже не фонетичний закон, а закон структурно-гармонійного вирівнювання звуків: замість фонетичного **о**, тут послідовно існує нефонетичне **і** (**зі мною, розібрати**). Цей останній закон поширився частково й на південно-східні говори і лежить тепер в основі літературної української мови, охопивши собою, крім прийменників і префіксів, ще й інші численні випадки нефонетичного вживання **і**: **ніготь, кілок, кінець** тощо.

Не всі, правда, форми нефонетичного **і**, які існують в південно-західніх говорах, прищепились в літературній мові, але безперечно, що західньо-український діалект послужив ґрунтом для ширення цих форм в південно-східньому діалекті і в літературній мові.